

डोट्याली लोकसाहित्यमा रामायण र यसको मौलिकता

कविराज भट्ट

चौतारा बहुमुखी क्याम्पस

Email: krajbhatt@gmail.com

सार

डोट्याली लोकवाङ्मयका विभिन्न विधाहरूमा लोकरामायणको उपस्थिति रहेको पाइन्छ। यस क्षेत्रमा विभिन्न अवसरमा प्रस्तुत गरिने संस्कारगीत, पर्वगीत, गाथा, चैत, लोककथा, किस्सा आदिमा रामायणका प्रसङ्गहरू रहेको पाइन्छ। यो शोध शीर्षक डोट्याली लोकसाहित्यका विभिन्न विधाहरूमा रहेको रामायणसँग सम्बन्धित विषयवस्तुको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ। विषय प्रवेश अन्तर्गत डोट्याली लोकरामायणको सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ। डोट्याली लोकसाहित्यका विविध विधामा रहेको लोकरामायणको अध्ययन गर्नुपर्ने शोधसमस्यामा आधारित भई सोही समस्याको समाधान गर्नका लागि डोट्याली लोकसाहित्यका विविध विधामा रहेको लोकरामायणको चिनारी गराउने किसिमले शोधविधिसँग जोडिने गरी शोधको उद्देश्य राखिएको छ। शोधविधि अन्तर्गत प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका उपयोग गरिएका सामग्रीहरूको जानकारी सहित अध्ययन विधिको विश्लेषण गरिएको छ। अध्ययनको मूल विषयवस्तु अन्तर्गत डोट्याली लोकवाङ्मयमा रहेको लोकपद्य र लोकगद्य अन्तर्गतका विभिन्न विधाहरूमा रामायणको उपस्थितिलाई सङ्क्षिप्तमा चर्चा गरिएको छ। अन्तमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ। निष्कर्ष अन्तर्गत डोट्याली लोकसाहित्यको गद्य र पद्य दुबै स्वरूपमा रामायणका विषयवस्तुहरू रहेको कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ। विशेष गरी लोकपद्य अन्तर्गत दुस्को, धमारी, ठाडोखेल, चैत, फाग, सगुन आदिको रामायणसँग सम्बन्धित विषयवस्तु पाइयो भने लोकगद्य अन्तर्गत डोट्याली लोककथा र किस्साहरूमा रामायणसँग सम्बन्धित विषयवस्तुको उपस्थिति रहेको पाइयो। यसरी डोट्याली लोकसाहित्यका विविध विधामा रामायणको उपस्थिति रहेको पुष्टी गर्दै अन्त्यमा सन्दर्भसामग्री प्रस्तुत गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी: किस्सा, ठाडोखेल, डेउडा, दुस्को, धुमारी, फाग, बातै, भलौलो, सगुन

विषय प्रवेश

पूर्वीय काव्य परम्परामा रामायण एक महत्त्वपूर्ण काव्य हो । त्रेतायुगका आदर्श पुरुषोत्तम भगवान् रामचन्द्रको जीवनलीलालाई आधार बनाएर रचना गरिएको रामायण सर्वप्रथम संस्कृतका आदिकवि वाल्मीकिद्वारा रचना गरिएको मानिन्छ । संस्कृत भाषामा रचना गरिएको वाल्मीकि रामायण पूर्वीय काव्य परम्पराको इतिहासमा धार्मिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक ऐतिहासिक, सामाजिक, साहित्यिक आदि विविध दृष्टिकोणले महत्त्वपूर्ण ग्रन्थको रूपमा स्थापित भएको छ । समयको आवश्यकता र विषयवस्तुको लोकप्रियताका कारणले वर्तमान समयसम्म आइपुग्दा रामायण विश्वका विभिन्न भाषामा अनुवाद भइसकेको छ । रामायणले मौखिक र लिखित दुवै रूपमा विभिन्न भाषाका साहित्य र लोकसाहित्यमा प्रसिद्धि पाइसकेको छ । हिन्दुधर्म परम्परा तथा जनक नन्दिनी सीताको जन्मभूमि रहेको नेपाल त रामायणको मुख्य क्षेत्र नै हो ।

नेपालमा लिखित रूपमा भानुभक्तभन्दा पहिलेदेखि नै रामायणका विषयवस्तुमा कलम चलाएको पाइन्छ । रामायण लेखनको सुरुवात नेपाली कविताको प्राथमिककालमा सुरु भए पनि मौखिक तथा लोकसाहित्यका रूपमा धेरै पहिलेदेखि नै रामायणका विषयवस्तुले स्थान पाइसकेको पाइन्छ । यही लोकपरम्परामा नेपालको सुदूरपश्चिम क्षेत्र (तत्कालीन डोटी राज्य) मा पनि रामायणको गहिरो प्रभाव परेको पाइन्छ । डोटेली लोकवाङ्मय अन्तर्गत विभिन्न गाथाहरूमा रामायणको उपस्थिति पाइन्छ । यस क्षेत्रमा संस्कृतिका विविध पाटाहरूसँग जोडिएर रामायणका विषयवस्तुले धेरै पहिलेदेखि नै प्रभाव जमाइसकेको पाइन्छ । विभिन्न सांस्कृतिक अवसरहरूमा प्रस्तुत गरिने फाग, सगुन, ढुस्को, धुमारी, माधुरी, चैत, हुङ्केली, लोककथा (बातइ), किस्सा लगायत थुप्रै गद्य तथा पद्य विधामा रामायणको कथावस्तु पाइन्छ । यस क्षेत्रमा प्रचलित विभिन्न संस्कार, चाडपर्व, जात्रा लगायत विभिन्न अवसरमा लोक रामायणको प्रस्तुति हुने गर्दछ । विशेष गरी गौरा पर्वका अवसरमा प्रस्तुत गरिने ढुस्को, धमारी, चैत, गाथा त्यसैगरी भलौलो, होरी लगायतका विभिन्न प्रस्तुतिहरूमा लोकरामायणको प्रस्तुति गर्दै आएको पाइन्छ ।

आधुनिकता, विश्वव्यापीकरण तथा पश्चिमा संस्कृतिको प्रभाव, अस्तव्यस्त समय, शहरप्रतिको आकर्षण आदिका कारणले स्थानीय भाषा तथा उक्त भाषिक समुदायहरूका परम्परागत संस्कृतिहरू लोप हुँदै गइरहेका छन् । यस्तो अवस्थामा सांस्कृतिक अवसरमा प्रस्तुत हुने लोकसाहित्य पनि बिस्तारै हराउँदै गइरहेको छ । डोट्याली भाषिक समुदायमा थुप्रै लोकसाहित्य रहेको पाइन्छ । डोट्याली लोकसाहित्य पनि यिनै विविध कारणहरूले बिस्तारै लोप हुँदै गइरहेको अवस्था छ । लोकसाहित्य सङ्कलनका केही छिटफुट अभ्यासहरू भए पनि यसको राम्रोसँग अध्ययन विश्लेषण

भएको पाइदैन । डोट्याली लोकसाहित्यमा रहेको लोकरामायणको पनि हालसम्म अध्ययन विश्लेषण हुन सकेको छैन । डोट्याली लोकसाहित्यमा रहेका विविध विधाहरूमा रहेको लोकरामायण भाषा, विषयवस्तु लय, प्रस्तुति लगायतका कुरामा अन्य रामायणभन्दा मौलिक रहेको पाइन्छ । यसमा रहेको रामायणको अध्ययन गर्न सकेमा रामायण परम्परामा एक छुट्टै मौलिक रामायणको खोज हुने कुरामा दुइमत छैन । यही आवश्यकतालाई मध्यनजर गर्दै डोट्याली लोकसाहित्यका विविध विधाहरूमा केकस्तो लोकरामायणको उपस्थिति रहेको छ भन्ने कुराको खोज गर्नु र उक्त रामायणको कथावस्तु लगायत अन्य विविध आधारमा यसको मौलिकता सिद्ध गर्न खोजिएको छ । यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यस अध्ययनमा डोट्याली लोकसाहित्यका विविध विधामा रहेको लोकरामायणको परिचयात्मक अध्ययनको प्रयास गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको हो । यसमा डोट्याली लोकसाहित्यका विविध विधामा पाइने रामायणसम्बन्धी प्रसङ्गहरूको पहिचान, वर्गीकरण, व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ । डोट्याली लोकसाहित्यका गद्य तथा पद्य विधाहरूमा रहेको लोकरामायणको परिचयात्मक उपस्थिति चिनाउने क्रममा लोकरामायणसँग सम्बन्धित विभिन्न अंशहरूलाई उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसैगरी कथावस्तु लगायत अन्य विविध पक्षमा यसको मौलिकता सिद्ध गर्ने प्रयास गरिएको छ । अध्ययनमा पाठ विश्लेषण विधिको उपयोग गरिएको छ ।

तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया

यस अध्ययनका लागि सामग्री सङ्कलन मुख्यतः पुस्तकालय अध्ययन विधिमा फर्त गरिएको छ । डोट्याली लोकसाहित्यसम्बन्धी प्रकाशित कृतिहरू, अनुसन्धान लेख, जर्नल, अप्रकाशित पाण्डुलिपी तथा लोकसाहित्य सङ्ग्रहहरूबाट आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलन गरिएका सामग्रीहरूलाई रामायणसम्बन्धी प्रसङ्ग भएको र नभएको आधारमा छनोट गरी केवल अध्ययन विषयसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित सामग्रीहरूलाई मात्र समावेश गरिएको छ । यसरी छनोट गरिएका सामग्रीहरूलाई विधागत रूपमा लोकपद्य र लोकगद्यमा वर्गीकरण गरी अध्ययनको आधार तयार गरिएको छ ।

प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत सगुन, फाग, हुस्को, धमारी, भलौलो, होरीजस्ता लोकपद्य; बातै, किस्सा, मौखिक कथन तथा अप्रकाशित पाण्डुलिपीहरूलाई समावेश गरिएको छ । द्वितीयक स्रोत अन्तर्गत डोट्याली लोकसाहित्यसम्बन्धी प्रकाशित पुस्तक, शोधपत्र, जर्नल लेख तथा पूर्वअध्ययन सामग्रीहरू प्रयोग गरिएको छ ।

विश्लेषणात्मक ढाँचा

सङ्कलित सामग्रीलाई गुणात्मक अनुसन्धानको पाठ विश्लेषणको ढाँचामा अध्ययन गरिएको छ । डोट्याली लोकसाहित्यमा रामायणको विषयवस्तु भएका विभिन्न विधाहरूको चिनारी सहित उक्त विधामा लोकरामायण रहेको कुरा पुष्टी गर्न डोट्याली लोकरामायणका ससना अंशहरूलाई उदाहरणको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । डोट्याली लोकपद्य र लोकगद्यमा पाइने रामायणका प्रसङ्गहरूलाई अलग-अलग विधागत कोटिमा वर्गीकरण गरिएको छ । त्यसपछि तिनमा रहेको लोकरामायणको विषयवस्तु र उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ । अन्तमा डोट्याली लोकपद्य तथा लोकगद्यमा मौलिक कथावस्तु रहेको रामायण रहेको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

पूर्वकार्यको समीक्षा

यस अध्ययनका लागि पूर्वकार्यका रूपमा आदिकवि वाल्मीकिद्वारा रचित संस्कृत रामायणदेखि हालसम्म विविध भाषामा रचना गरिएका रामायणहरूलाई पृष्ठभूमिका रूपमा मान्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैगरी लोकवार्ताका क्षेत्रमा लोकसाहित्य सम्बन्धी अध्ययनहरू पनि यस अध्ययनका पूर्वकार्य नै हुन । त्यसै गरी नेपाली तथा डोटेली लोक साहित्यसम्बन्धी भएका अध्ययन अनुसन्धान पनि यस अध्ययनका लागि पूर्वकार्यका रूपमा मान्नुपर्ने हुन्छ । खास गरी डोटेली लोक गाथा एवम्, लोकरामायण सम्बन्धी गरिएका अध्ययन, प्रकाशित कृति, विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूका लेख, ताम्रपत्र, शीलालेख आदि सम्पूर्ण कुराहरूलाई यस अध्ययनको पूर्वकार्यको रूपमा लिन सकिन्छ । डोटेली लोक साहित्य तथा गाथाहरूको सम्पूर्ण अध्ययनलाई यसमा समावेश गर्न असम्भव भएकाले डोटेली लोकरामायणसँग सम्बन्धित अध्ययनलाई मुख्य रूपमा यस अन्तर्गत पूर्वकार्यमा उपयोग गरिन्छ । यससँग सम्बन्धित अध्ययनहरूमा भानदेव बडूको बैतडीको लोक साहित्यमा रामकथा : सामान्य अध्ययन (२०४८), परमानन्द भट्टको 'लोक सास्कृतिक पुञ्ज' (२०५५), तुलसीप्रसाद पण्डितको सेती महाकाली चाडपर्व र लोकसाहित्य (२०६३), यज्ञप्रसाद ओझाको सु.प. मा रामलिला नाटकको प्रारम्भ र विकास (२०६३) दुर्गाशङ्कर भट्टको डोटीमा गौरा पर्व शैलेश्वरी गौरा स्वरूप (२०६३), विजय चालिसेको डोटेली लोक संस्कृति र साहित्य (२०६५), वासुदेव भाइसावको नेपाल एकीकरण हुनुअघिको नेपाली साहित्यको सन्दर्भमा डोट्याली साहित्य एक अध्ययन (२०६८), मदन चन्द्रको लोक दर्पण (२०६९), जगदीश ओझाको श्रीराम कथाको महत्व (२०७१), खेमराज जोशीको नृत्य गेयात्मक लोकगाथामा हुस्कोको स्वरूप: आख्यान र लय विधान (२०७१), नरसिंह धामीको धुमारी (२०७१), एन.के. जोशीको सुदूरपश्चिममी गाइन्त्या केइ होरी (२०७२), कविराज भट्टको मानसी लोक साहित्यमा भलौलो (२०७५), अमर बहादुर टेरको गौरा (२०७५), विश्राम भट्टको धुमारी खेल (२०७६),

प्रा.डा. चूडामणी बन्धु र प्रा.डा. महादेव अवस्थीद्वारा सम्पादित नेपाली लोक रामायणका विविध रूप (२०७८) लगायतका विभिन्न पुस्तक तथा अनुसन्धानमूलक लेख तथा लोकसाहित्यको सङ्कलनसम्बन्धी सामग्रीहरूलाई पूर्वकार्यका रूपमा लिन अध्ययन गरिएको छ। डोट्याली लोकसाहित्यमा रहेको लोकरामायणको अध्ययन सम्बन्धी हालसम्म भएका कामहरूको अध्ययन गर्दा लोकरामायणसँग सम्बन्धित विभिन्न सांस्कृतिक अवसरहरूमा प्रस्तुत गरिने केही छिटफुट गाथाहरूको सङ्कलन गरिएको भए पनि टुक्राटाक्री र पूर्णपाठको सङ्कलन भएको पाइदैन। यतिमात्र नभएर लोकसाहित्यमा रहेको लोकरामायणलाई रामायणको रूपमा भन्दा पनि विभिन्न गाथा तथा सांस्कृतिक गीतको रूपमा सङ्कलन र अध्ययन भएको पाइन्छ। लोकसाहित्यको कुनकुन विधामा लोकरामायणको उपस्थिति रहेको छ भनेर हालसम्म यसको अध्ययन विश्लेषण कसैले पनि गरेको देखिदैन। त्यसै गरी डोट्याली लोकरामायणमा रहेका मौलिक पक्षहरूको पनि अध्ययन अनुसन्धान हुन सकेको छैन। विविध विधाहरूमा रहेको लोकरामायणलाई जोडेर एउटा पूर्ण रामायण बनाउने किसिमले यसको अध्ययन हुन बाँकी रहेको छ। यसकारण यस अध्ययनमा डोट्याली लोकसाहित्यमा रामायणको उपस्थिति रहेका विविध विधाहरूको परिचयात्मक उपस्थिति देखाएर लोकरामायणको पूर्ण अध्ययनका लागि आधारभूमि बनाउने प्रयत्नका रूपमा यस अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

लोकसाहित्यको परिचय र डोट्याली लोकसाहित्य

लोकसाहित्य लोक र साहित्य दुईओटा शब्द मिलेर बनेको छ। साहित्य शब्दका अगाडि विशेषणका रूपमा आएको लोक शब्दको अर्थ संसार हो भने साहित्य भनेको अर्काको हितमा सिर्जित ज्ञानगुणका कुराहरूलाई श्रुतिमाधुर्य रूपमा पस्किएको विषयवस्तु हो। यसरी लोक साहित्य भनेको लोकका लागि रचना गरिएको साहित्य भन्ने अर्थ लाग्दछ। हाम्रा विभिन्न पुराण तथा धर्मग्रन्थ आदिमा पनि ब्रह्मलोक, देवलोक, मनुस्यलोक, चन्द्रलोक, सूर्यलोक आदिको वर्णन गरिएको पाइन्छ। पूर्वीय वाङ्मयमा जेठो मानिएको सबैभन्दा प्राचीन ग्रन्थ ऋग्वेदमा पनि लोक शब्दको उल्लेख भएको पाइन्छ। यसरी लोक शब्दले धेरै पुरानो भन्ने पनि सङ्केत गरेको पाइन्छ। जुन समयमा भाषाको लेख्य रूप आइसकेको थिएन त्यतिबेलादेखि विभिन्न किसिमका ज्ञानगुण तथा कथाव्यथाहरू मौखिक रूपमा एकअर्कालाई सुनाउने र त्यही एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै आएको पाइन्छ। यसअर्थमा लोक साहित्य भनेको पुरानो समयदेखि मौखिक परम्परामा एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै आएको साहित्य भन्ने बुझिन्छ। मौखिक रूपमा लोकको विशिष्ट

अभिव्यक्ति लोकसाहित्य हो । यो लोकको साहित्य हो । (लेख्य)साहित्यको आरम्भ हुनुभन्दा अगाडि नै लोकसाहित्य प्रचलनमा आइसकेको मानिन्छ । यो प्राचीन भईकन पनि केही कमीबेसीका साथ जीवन्त रहेको छ (लामिछाने, २०७७, पृ. ५९) । लोकसाहित्यका लागि पाश्चात्य जगतमा **Folk Literature** शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । अंग्रेजीभाषाको **Folk** शब्दको अर्थ असंस्कृत वा अशिक्षित जातिका रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । यसबाट अर्थ अशिक्षित अर्थात् लेख्न पढ्न नजान्ने जातिले प्रयोग गर्ने साहित्य भनेर बुझ्न सकिन्छ । लोक साहित्यका लागि यो एक सङ्कुचित अर्थ लागे पनि जतिबेला लेखपढ गर्ने तथा शिक्षा लिनेदिने व्यवस्था थिएन त्यतिबेलादेखि चलनमा आएको साहित्य भनेर हामी यसको अर्थ लगाउन सक्छौं (पौडेल, २०७४, पृ.१५) ।

मानव सभ्यताको विकाससँगै मानिसले जीवनयापनका घटना तथा अनुभव सुनाउने, विगतका स्मृतिहरूको वर्णन गर्ने, आफूले देखेका, सुनेका, प्रत्यक्ष अनुभव गरेका कुराहरू एक आपसमा सुनाउँदै जाने क्रमले कथा भन्ने, गीत गुनगुनाउने आदि कुराको विकास भयो । यिनै आफ्ना अनुभव तथा आफूले जानेका, सुनेका कुरा एक अर्कालाई सुनाउँदै जाने र त्यस्तै किसिमका घटनाहरू घट्टा अरूले भनेका कुराको स्मरण गर्ने र सुनाउने कार्य हुन थाल्यो र ज्ञानका रूपमा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै आयो । कालान्तरमा त्यही ज्ञान समाज चलाउने एक नियम तथा संस्कार र लोकसाहित्यका रूपमा अगाडि बढ्यो । यस्तै विभिन्न समुदायमध्ये डोट्याली लोकसमुदाय पनि सांस्कृतिक रूपमा एक समृद्ध समुदाय हो । यहाँको संस्कृतिभिन्न थुप्रै लोकसाहित्य रहेको पाइन्छ ।

डोट्याली समुदाय भाषा, कला, संस्कृति तथा लोक साहित्यले एकदमै समृद्ध रहेको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा बोलिने डोट्याली भाषामा थुप्रै लोकसाहित्य रहेको पाइन्छ । विभिन्न संस्कारहरूमा प्रस्तुत हुने संस्कार गीत स गुन, फाग, पर्व तथा जात्रमा गाइने पर्व गीत, गाथा गीत, त्यसै गरी कृषिकर्मका अवसरमा प्रस्तुत हुने कृषि गीत लगायत थुप्रै लोकसाहित्य यसमा रहेको पाइन्छ । यिनै विविध लोकसाहित्यमध्ये पौराणिक विषयमा आधारित लोकरामायण पनि एक हो ।

लोकसाहित्यमा विशेष गरेर पौराणिक, ऐतिहासिक तथा राजनीतिक र कहींकतै स्थानीय विषयवस्तुले प्रवेश पाएको देखिन्छ । डोट्याली समुदायमा रामायणको विशेष प्रभाव परेको हुनाले लोकसाहित्यका रूपमा रामायणका थुप्रै विषयवस्तुहरू विविध स्वरूपमा देखिएको पाइन्छ । रामायण पूर्वीय वाङ्मयको एक अत्यन्त महत्वपूर्ण ग्रन्थ हो । सुरुमा यो आफै लिखित रूपमा नभएर मौखिक रूपमा पुस्तान्तरण हुँदै आएको मानिन्छ । आदिकवि वाल्मीकिद्वारा संस्कृत भाषामा रचना गरिएको रामायण लोकसाहित्यका रूपमा थुप्रै भाषामा जीवित रहेको पाइन्छ । रामायणको कथावस्तु राम,

सीता, लक्ष्मण, हनुमान र रावणजस्ता चरित्रमार्फत आदर्श मानव आचरण र विरोधाभासपूर्ण प्रवृत्तिहरूको सूक्ष्म विश्लेषण प्रस्तुत गर्दछ। रामको त्याग, सीताको पतिव्रता धर्म, लक्ष्मणको भ्रातृभक्ति र हनुमानको निःस्वार्थ सेवाभावले आदर्श चरित्रको प्रतिमूर्ति निर्माण गरेका छन् भने रावणको अहंकार र शक्ति-दुरुपयोगले अधर्मको परिणामलाई स्पष्ट पार्दछ। यसरी रामायणले धर्म र अधर्मबीचको द्वन्द्वलाई कथात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गर्दै नैतिक शिक्षा प्रदान गर्दै आएको पाइन्छ। साहित्यिक दृष्टिले रामायणले काव्यात्मक सौन्दर्य, रसात्मकता र आख्यानात्मक संरचनामा विशिष्ट स्थान ओगटेको छ। यसले प्राकृत, अवधी, मैथिली, नेपाली तथा क्षेत्रीय भाषाहरूमा लोकसाहित्यबाट विकास हुँदै लिखित आधुनिक साहित्यको स्वरूप समेत ग्रहण गर्दै आइरहेको छ। डोट्याली लोकसमुदायमा पनि यसको गहिरो प्रभाव पाइन्छ।

डोट्याली लोकसंस्कृतिका विविध अवसरहरूमा प्रस्तुत गरिने लोकसाहित्यमा रामायणका कथाहरूसँग सम्बन्धित थुप्रै लोकसाहित्य रहेको छ। उक्त साहित्य कतै लोक गद्यका रूपमा उपलब्ध छ भने कतै लोक पद्यका रूपमा उपलब्ध रहेको छ। लोक गद्य अन्तर्गत लोककथा (बातइ), किस्सा र भारत आदिमा पाइन्छ भने लोकपद्य अन्तर्गत सगुन, फाग, दुस्को, धमारी आदि संस्कारगीत र लोकगाथाहरूमा उपलब्ध रहेको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत अध्ययन डोट्याली लोकसाहित्यमा पाइने रामायणसम्बन्धी सामग्रीको विश्लेषणका लागि लोकसाहित्य अध्ययनको सन्दर्भपरक-संरचनात्मक पर्याधारमा आधारित छ। यस पर्याधारले लोकसाहित्यलाई केवल पाठ्य संरचनाका रूपमा नभई त्यसको सामाजिक, सांस्कृतिक र भाषिक सन्दर्भसँग अन्तर्सम्बन्धित सांस्कृतिक अभिव्यक्तिका रूपमा विश्लेषण गर्ने आधार प्रदान गर्दछ। लोकरामायणजस्ता आख्यानहरू पौराणिक स्रोतबाट उत्पन्न भए पनि स्थानीय समाज, संस्कृति र चेतनाअनुसार पुनःसंरचित हुने भएकाले यस अध्ययनमा सन्दर्भपरक दृष्टिकोणलाई केन्द्रमा राखिएको छ। यस अध्ययनको सैद्धान्तिक पर्याधार लोकसाहित्य सिद्धान्त, लोकरूपान्तरण सिद्धान्त, र सन्दर्भपरक पाठ विश्लेषणात्मक ढाँचा गरी मुख्यतः तीन पक्षमा आधारित छ।

लोकसाहित्य सिद्धान्त

लोकसाहित्य सिद्धान्तअनुसार लोककृतिहरू सामूहिक सिर्जना हुन् र तिनमा समुदायको जीवनपद्धति, विश्वास, मूल्य र सामाजिक संरचना प्रतिबिम्बित हुन्छ। लोकगीत, लोककथा र लोकगद्यहरू समाजको सांस्कृतिक स्मृतिका वाहक मानिन्छन्। यस अध्ययनमा डोट्याली लोकपद्य र लोकगद्यलाई डोट्याली समाजको सामूहिक चेतनाको अभिव्यक्ति मानी तिनमा समावेश

रामायणसम्बन्धी प्रसङ्गरूपको विश्लेषण गरिएको छ । यस सिद्धान्तले सामग्री विश्लेषणलाई लेखक-केन्द्रित नभई समुदाय-केन्द्रित र वस्तुनिष्ठ बनाउने आधार प्रदान गर्दछ ।

लोकरूपान्तरण सिद्धान्त

लोक रूपान्तरण सिद्धान्तअनुसार पौराणिक वा शास्त्रीय आख्यानहरू लोकजीवनमा प्रवेश गर्दा स्थानीय भाषिक संरचना, सांस्कृतिक सन्दर्भ र सामाजिक आवश्यकताअनुसार रूपान्तरित हुन्छन् । यस प्रक्रियामा मूल आख्यानका कथावस्तु, पात्र र घटनाहरू स्थानीय परिवेशअनुसार पुनःसंरचित हुन्छन् । डोट्याली लोक रामायणमा राम, सीता र हनुमानजस्ता पात्रहरू स्थानीय जीवनबोध, लोकलय र संस्कारसँग जोडिएर प्रस्तुत हुनु यसै रूपान्तरण प्रक्रियाको परिणाम हो । यस अध्ययनमा पौराणिक रामायण र डोट्याली लोक रामायणबीचको भिन्नतालाई यही सिद्धान्तको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

सन्दर्भपरक सामग्री विश्लेषण ढाँचा

यस अध्ययनमा सामग्री विश्लेषणका लागि सन्दर्भपरक विश्लेषण ढाँचा अपनाइएको छ । यस ढाँचाअनुसार लोकसाहित्यिक पाठलाई त्यसको प्रस्तुति सन्दर्भ, प्रयोग हुने अवसर, सामाजिक कार्य र सांस्कृतिक अर्थसँग जोडेर विश्लेषण गरिन्छ । डोट्याली लोकसाहित्यमा रामायणका प्रसङ्गरूप सगुन, फाग, हुस्को, धमारी, भलौलो, होरी, बातै र किस्साजस्ता विधामा संस्कार, पर्व, धार्मिक अनुष्ठान र सामूहिक खेलका अवसरमा प्रस्तुत हुने भएकाले सामग्री विश्लेषण गर्दा पाठ्य संरचनासँगै सामाजिक प्रयोग र सांस्कृतिक कार्यलाई पनि विश्लेषणको आधार बनाइएको छ ।

सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा

उपरोक्त सैद्धान्तिक पर्याधारका आधारमा सामग्री विश्लेषणलाई निम्न ढाँचामा सम्पन्न गरिएको छ :

विधागत पहिचान

- लोकपद्य (सगुन, फाग, हुस्को, धमारी, भलौलो, होरी)
- लोकगद्य (बातै, किस्सा)

विषयवस्तु विश्लेषण

- रामायणसम्बन्धी कथाप्रसङ्ग

भाषिक-संरचनात्मक विश्लेषण

- डोट्याली लोकलय, प्रतीक र स्थानीय शब्दावली

सांस्कृतिक सन्दर्भ विश्लेषण

- संस्कार, पर्व, धार्मिक विश्वास, सामाजिक मूल्य र लोकआस्था

रूपान्तरण र मौलिकता विश्लेषण

- पौराणिक रामायणबाट भएको विचलन र स्थानीय नवसिर्जना

यस विश्लेषणात्मक ढाँचाले सामग्री विश्लेषणलाई व्यक्तिगत व्याख्याभन्दा माथि उठाएर सैद्धान्तिक, व्यवस्थित र वस्तुनिष्ठ बनाएको छ ।

प्रस्तुत सैद्धान्तिक पर्याधारले डोट्याली लोकसाहित्यमा रहेको रामायणलाई सामाजिक-सांस्कृतिक सन्दर्भमा विश्लेषण गर्न सुदृढ आधार प्रदान गरेको छ । यसले लोकरामायणलाई पौराणिक कथाको प्रतिलिपि नभई स्थानीय समाजद्वारा पुनःसंरचित सांस्कृतिक आख्यानका रूपमा व्याख्या गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ ।

डोट्याली लोकसाहित्यमा रामायण र यसको मौलिकता

नेपालको वर्तमान सुदूरपश्चिम तथा तत्कालीन डोटी राज्य भाषा, कला, साहित्य, संस्कृतिले भरिपूर्ण रहेको छ । यस क्षेत्रमा बोलिने भाषामा थुप्रै लोकसाहित्य रहेको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा लोक परम्परादेखि चल्दै आएका विभिन्न लोकसंस्कार, पूजापाठ, धर्मकर्म, अनुष्ठान, जात्रा, पर्व, कृषि आदि विविध अवसरमा लोकसाहित्यको प्रस्तुति हुने गर्दछ । यिनै लोकसम्पत्तिहरूमध्ये लोकरामायण पनि एक हो । यस क्षेत्रमा प्रचलित फाग, सगुन, भलौलो, ढुस्को, धमारी, हुड्केली, बातै आदि विविध विषयक्षेत्रमा रामायणको उपस्थिति रहेको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा विशेष गरी लोकपद्य र लोकगद्य दुबैमा रामायणको उपस्थिति रहेको पाइन्छ । लोक पद्य अन्तर्गत सगुन, फाग, भलौलो, होरी, ढुस्को, चैत, धमारी आदिमा रामायणका विभिन्न प्रसङ्गहरू आउँछन् भने लोक गद्य अन्तर्गत बातै, किस्सा आदिमा रामायणको उपस्थिति रहेको छ । समग्रमा डोट्याली लोकसाहित्यमा रहेको रामायणलाई यसरी देखाउन सकिन्छ :

लोकपद्यमा रामायण

यस क्षेत्रको लोकसाहित्यमा रहेका सगुन, फाग, ढुस्को, धमारी, भलौलो आदि लोक पद्य अन्तर्गत पर्दछन् । डोट्याली लोकपद्यलाई यस क्षेत्रका महिला तथा पुरुषहरूले सामुहिक तथा एकल रूपमा गायन गर्ने गर्दछन् । यस्ता लोकपद्यमा थुप्रै रामायणका प्रसङ्गहरू आउने गर्दछन् । डोट्याली लोकपद्य अन्तर्गत रामायणको उपस्थिति भएका विविध विधाहरूलाई यसरी देखाउन सकिन्छ :

क) सगुनमा रामायण

सगुन भनेको मंगलगीत हो । डोट्याली लोकसमुदायमा पूजापाठ, धर्मकर्म तथा विभिन्न संस्कारहरुमा महिलाहरुले मंगलका लागि प्रस्तुत गरिने संस्कारगीतहरुलाई सगुन भनिन्छ । विशेष गरी जन्म, अन्नप्रासन, अक्षरारम्भ, चूडाकर्म, व्रतबन्ध आदि विविध संसारहरुमा गाइने सगुनहरुमा रामायणको प्रस्तुति हुने गर्दछ । सगुनमा रामायणको धेरै कथा नभए पनि मंगलका रूपमा केही रामायणका सामान्य प्रसङ्गहरु प्रस्तुत हुने गर्दछन् । बालक जन्मिदा रामजन्मिदाका प्रसङ्ग, अक्षरारम्भमा गुरु वशिष्ठ र रामायणका पात्रहरुको स्मरण, त्यैगरी व्रतबन्ध र विवाहमा पनि विभिन्न प्रसङ्गहरुमा रामायणको प्रस्तुति रहेको पाइन्छ । उदाहरणको लागि कुनै पनि शुभ कार्यमा गाइने सगुनमा रामायणको सामान्य प्रसङ्गलाई यसरी देखाउन सकिन्छ :

सगुन दे सरस्वती लगन दे विरस्पती

शुभा मंगल सीता पारभती

सर घर सरस्वती, ईश्वर घर पारभती

राम घर सीता रानी हन्नी

रामु घर सीता रानी राज रे तपन्नी त (टेर, २०७४, पृ. १)

सगुनमा रामायणको आख्यानात्मक स्वरूप त पाइदैन, यद्यपि सांस्कृतिक रूपमा डोट्याली लोकसमुदायमा महिलाहरुले सगुन गीत प्रस्तुत गर्ने परिपाटी अनुसार विविध संस्कारहरुमा डोट्याली नारीहरुलेजस्तै सीताले पनि सगुन गाउने कल्पना प्रस्तुत गरी रामको घरमा सीतारानीले रानीको हैसियतमा राज्यका काम सञ्चालन गर्ने कुरा साङ्केतिक रूपमा प्रस्तुत भएको छ ।

वाल्मीकि रामायणमा सीताले समाजमा गएर मङ्गल गीत गाएको कुरा कतै पनि उल्लेख छैन । डोट्याली लोकरामायणमा समाजका अन्य नारीहरुजस्तै सीताले पनि विभिन्न संस्कारहरुमा मङ्गल गीत गाउने प्रसङ्गले यसलाई मौलिकपन दिन खोजेको स्पष्ट देख्न सकिन्छ ।

ख) फागमा रामायण

डोट्याली लोक समुदायमा विविध संस्कार तथा पूजापाठ लगायत मंगलकार्यहरुमा फागको प्रस्तुति हुने गर्दछ । फाग सगुनभन्दा लामा र कथानक भएका हुन्छन् । यस्ता फागहरुमा पनि रामायणमा आधारित कथावस्तु भएका विभिन्न फागहरु आउने गर्दछन् । यसमा विशेष गरी सीतारामको फाग बढी प्रसिद्ध रहेको पाइन्छ । विशेष गरी विवाहको सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिने यस फागमा सीतास्वयम्बरको प्रसङ्ग आउने गर्दछ । जनकपुरमा राजा जनकले धनुष यज्ञ लगाएको, विभिन्न राजारजौटाहरू आएर धनुष भङ्ग गर्न नसकेको र रामले सजिलै धनुष भङ्ग गरी सीतासँग

विवाह भएको प्रसङ्ग यस फागमा आउने गर्दछ । त्यसै गरी रामायणका अन्य मुख्य घटनाहरूमा आधारित फागहरू पनि यस क्षेत्रको लोकसाहित्यमा रहेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि विवाहको अवसरमा गाइने सीतारामको फागका केही अंश यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ:

तम जसा राजा बलद जोत, तमजसा राजा बउसी खणला
गुरु आज्ञा पाया पाछा धनुष तोडन्ना, सीतारानी मनखुसी भैन
रिसका रिसाना लक्षी धरती थामन्ना रामज्युले धनुष थमाइछ
धनुष थमुन्या बेला खण्ण खण्ण भयो शर्कलोक पुगिछ आवाज
(जानकी भट्टको अप्रकाशित पाण्डुलिपीबाट)

प्रस्तुत सीतारामको फागमा सीतारामको विवाहका सन्दर्भमा आएका प्रसङ्गहरूमा थुप्रै मौलिकता पाइन्छ । यस फागमा राजाहरूले धनुष तोड्न नसक्दा रिसाएर राजाहरूलाई तमजसा राजा बलद जोत भनेर ढोट्याली लोकसमुदायमा प्रचलित गाली समेत दिएका प्रसङ्ग आउने गर्दछन् ।

ग) दुष्कोमा रामायण

दुस्को विशेष गरी गौरा पर्वका अवसरमा खेलिने खेल हो । दुस्को एक प्रकारको लय र ताल हो । पुरुषहरूले गोलो घेरामा अलि छिटो र विशेष उर्जाका साथ ढोलक र मिजुराको तालमा खेलिने खेललाई दुस्को भनिन्छ । दुस्कोमा प्रसस्त रामायणका प्रसङ्गहरू आउने गर्दछन् । दुस्कोमा रामजन्मको कथा र रामको वनबास हुनुअघि सीताले सपना देखेको र उक्त सपनाको फल विचार गर्न लगाउँदा वनबास जानुपर्ने लक्षणका रूपमा ज्योषिहरूले वर्णन गरेको कथा पाइने गर्दछ । उदाहरणका लागि रामायणको कथावस्तु भएको दुस्को केही अंश यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

हाई खोलीको पिपल ढल्या कैपिडालो
हाई खोलीको पिपल ढल्या नडर पिडा
हाई नवालीका चाप ढल्या कै पिडा
हाई नवालीका चाप ढल्या पनारी पिडा (टेर, २०७५, पृ ४४) ।

सीताले सपना देखेको प्रस्तुत दुस्कोमा ढोट्याली लोकविश्वास अनुसार सपनाको वर्णन गरिएको र त्यसैअनुसार सपनाको फल मिलेको कुरा व्यक्त भएको छ । मूल रामायणहरूमा यस्तो कथा कतै पनि देखिदैन । यसकारण ढोट्याली लोकसाहित्यअन्तर्गत रहेको दुस्कोमा मौलिक कथावस्तु सहितको लोकरामायण रहेको पुष्टी हुन्छ ।

घ) धमारीमा रामायण

धमारी गौरा पर्वका अवसरमा विभिन्न देवीदेवताका मन्दिर तथा गोर्याखालामा खेखिने खेल हो । ढोलक र मिजुराका साथ लामो स्वरमा यसको प्रस्तुति हुने गर्दछ । धमारीमा पनि थुप्रै रामायणका प्रसङ्गहरू आउने गर्दछन् । धमारीमा सीताले घरव्यवहार गर्दै गर्दा एकदिन बिहान पानी भर्न जाँदा त्यहाँ सूनको मृग देखेको, मृगसँग भूलेर घर आउँन अवेर भएको र घरमा भगडा परेको, राम र लक्ष्मण मृगको खोजीमा गएका प्रसङ्ग आउने गर्दछन् । उदाहरणका लागि रामायणमा आधारित धमारी केही अंश यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

ए लिपी घसी अटोली ओबाइब गैछ

नै आयो धाराको पानी

ए कि उइकी हार कुवा पडी रे

कि मिल्यो पुरानो हित

ए कि शिर घडुली फुटी रे

कि मिल्या लंकाइका बान (पन्त, २०६४, पृ. ४८) ।

प्रस्तुत रामको वनवास हुनुअघि नै सीताले चमत्कारिक मृग देखेको प्रसङ्ग देखाएको छ, जुन वाल्मीकिको मूल रामायणभन्दा फरक रहेको पाइन्छ । यस धमारीमा प्रस्तुत कथा मौलिक प्रकृतिको रहेको पाइन्छ ।

ङ) ठाडोखेलमा रामायण

ठाडो खेल पनि विशेष गरी गौरा पर्वकै अवसरमा बढीजसो प्रस्तुत हुने गर्दछ । अलि छिटोछिटो ठाडो भाषामा गाउँदै खेल्ने खेललाई ठाडोखेल भनिन्छ । ठाडोखेलमा पनि थुप्रै रामायणका प्रसङ्गहरू आउने गर्दछन् । डोट्याली लोक साहित्य अन्तर्गत ठाडोखेलमा आउने रामायणका प्रसङ्गहरूलाई यसरी देखाउन सकिन्छ :

तम बैना बुरो भ्यो सबन

तम बैना लंका पुजल्यौ (टेर, २०७५, पृ. ४५)

डोट्याली लोकसाहित्यमा गौरा पर्वका अवसरमा प्रस्तुत गरिने थुप्रै गाथाहरूमा रामायणका प्रसङ्ग आउने गर्दछन्, जसमध्ये ठाडोखेल पनि एक हो । ठाडोखेलमा रामको वनवास, सीताको हरण आदि प्रसङ्ग आउने गर्दछन् । यसमा रहेको कथानकमा पनि थुप्रै मौलिकता र स्थानीय डोट्याली स्थानगत र सांस्कृतिक परिवेशका कुराहरू देखाएको पाइन्छ ।

छ) भलौलोमा रामायण

भलौलो भोलि हुनुपूर्व बिहान हनेबेला गाइने गीत हो । यसलाई कतै फागकै रूपमा पनि लिन सकिन्छ । यसमा कौशल्याले सीतालाई बिहान छिटो उठेर पानी भर्न लगाएको र पानी भर्दा सीताले मृग देखेको, मृग देख्दा पानी ल्याउन ढिलो भएको कथा आउँछ । उदाहरणका लागि भलौलोको केही अंश यसरी देखाउन सकिन्छ :

उगाड उगाड सीता दारजोलो लछे राम हरी

पानी भरनी बेला होइचुकी लछे राम हरी (भट्ट, २०७५, पृ. १३)

भलौलो लोकसाहित्यको अन्तै लोकप्रिय विधा हो । भलौलोमा रामायणको कथावस्तु जोडेर तत्कालीन डोट्याली समाजको चित्रण गरिएको पाइन्छ । यसमा सासुबुहारीका सम्बन्ध, घरपरिवारमा महिलाको स्थान, उनीहरूले भोग्नुपरेका दुःख पीडाहरूको प्रस्तुत गरी रामायणको कथावस्तुमा मौलिकता देखाएको पाइन्छ । सासुले सीतालाई पानी भर्न बिहानै निद्राबाट बिउभाउनु, विभिन्न किसिमका कटुवचनहरू सुनाउनुजस्ता थुप्रै प्रसङ्ग जुन मूल रामायणसँग मिल्दैनन् ।

ज) होरीमा रामायण

फागुन महिनामा होरी पर्वको अवसरमा गाइने गीतहरूमा पनि रामायणको विषयवस्तु पाइने गर्दछ । होरीमा विशेष गरी हनुमानको गाथा, रामचन्द्रको गाथा, सीताको विलापका गाथा लगायतका विषयवस्तु पाइन्छन् । उदाहरणका लागि डोट्याली लोकसाहित्यको होरीमा पाइने रामायणको प्रसङ्गलाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

आहै हनमन्त वीर राम लखन सिया कैसे

पाका पाका फल टिपी खाया

काचा दिया गिरुवाइ राम लखन सिया कैसे (चन्द्र, २०६९, पृ. २५)

प्रस्तुत होरीमा हनुमानले लङ्कामा गएर बगैचामा मचाएको उपद्रोको विषयप्रसङ्गहरूलाई डोट्याली मौलिकताका साथ प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ ।

लोक गद्यमा रामायण

डोट्याली लोकसाहित्यमा गद्य विधाहरू पनि पाइन्छन् । विशेष गरी लोक गद्य अन्तर्गत बातै, किस्सा, भडा आदि पर्दछन् । डोट्याली लोक गद्यमा पनि थुप्रै रामायणका कथावस्तुहरू पाइन्छन् । पौराणिक लोककथा बातइ, विभिन्न किस्सा त्यसै गरी बीर तथा आदर्श चरित्रका गाथाहरूमा रामायणका कथाहरू प्रस्तुत गर्ने गरिन्छ । डोट्याली लोक गद्य अन्तर्गत रामायणको उपस्थितिलाई यसरी देखाउन सकिन्छ :

क) बातैमा रामायण

पुरानापुराना दिनहरुमा चिसो समयको राति फुर्सदका समयमा आगो तापेर बातै सुन्ने प्रचलन थियो । यी बातैहरुमा पनि रामायणका विभिन्न घटना तथा प्रसङ्गहरु समावेश भएका थुप्रै बातैहरु प्रचलनमा रहेका छन् । ती बातैहरुमा विशेष गरी लबकुशको बातै प्रसिद्ध रहेको छ । त्यसैगरी रामायणका अन्य घटनाहरूसँग सम्बन्धित थुप्रै बातैहरु पनि डोट्याली लोकसाहित्यमा रहेको पाइन्छ । लबकुशकी बातै, हनुमानकी बातै आदि थुप्रै बातैहरु डोट्याली लोकसाहित्यमा पाइन्छन् । त्यसैगरी आमाहरुले बालबालिकाहरुलाई नीति तथा उपदेशका कुरा सुनाउँदा या महिलाहरुलाई सत् चरित्रका कथा सुनाउँदा यस्ता बातैहरु प्रसङ्ग अनुसार जोड्ने चलन रहेको पाइन्छ ।

ख) किस्सामा रामायण

किस्सा भनेका उखान हुन् । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा छोटो कथालाई पनि किस्सा भन्ने गरिन्छ । डोट्याली लोक वाङ्मयमा रहेका थुप्रै किस्साहरुमा रामायणसँग सम्बन्धित किस्साहरु पनि रहेका पाइन्छन् । ती किस्साहरुको प्रसङ्गसँग जोडिएको सानो कथालाई डोट्याली भाषामा किस्साको रूपमा लिने गरिन्छ । यस्ता किस्साहरुमा लड्का साच्चो हनुमानले गुन पगडि जस्ता थुप्रै किस्सा छन् । त्यो किस्सा किन बन्न गयो भन्ने कुरामा आउने छोटो कथा किस्सा हो । डोट्याली लोकवाङ्मयमा रहेको उक्त किस्सा यस्तो रहेको छ :

लड्का साच्चो हनुमान गुना पगडि रामले सीता खोज्जाकि चारैतिर गुनाबानर पठायो । तसैमा हनुमान लै थ्या । हनुमान लड्का पुग्या रे सीताको पत्ता लगायो । लड्का आग हाल्यो रे सीताकी खपर लेइबरे हनुमान किष्किन्धा फर्कनलाथ्या रे उन्ज्या हनुमानले सीता पाइहाल्यो भण्यो था पायोरे गुन भट्ट हनुमान है आघा आयो रे रामखाइ सीता हमले पाइहाल्या भण्यो । रामले खुशी होइबरे गुना पगडि बाच्चो । उन्ज्या हनुमान लै पुग्या त आघाडि बठे खुप खुशीयाली मनुनलाथ्या रे गुनाले पगडि बाच्चो धेकिबरे अचम्म पड्यो । अब हनुमानलाई लै रामले सीता मिलिकी खुशीमा पिठ्याँ दियो । हनुमान सुच्या सीता मुइले खोज्या, मुइ औना है आघाडि गुनाले पगडि पायो रिस आइ रे तो पिठ्याँ अफना पछाडि घसिदियो । पाछा तसो क्याइ गरेइ भणन्ज्या सीता त गुनाले नाइ रे हनुमानले पायो रैछ । पुइ गुनाका मुखमा हगुल्डो हाण्यो । तै दिनबठे पिठ्या घस्यो हनाले गुनाका पछाडि रातो हन्या रे गुनाको मुख हगुल्डाले हाण्यो हनाले कालो भयो । (भट्ट : २०८०, पृ.२२)

यी बाहेक पनि डोट्याली लोक साहित्यमा थुप्रै विधाहरुमा रामायणको प्रस्तुति रहेको पाइन्छ । होरी, छैटी, भडा, तन्त्रमन्त्र आदि विभिन्न कुरामा रामायणको उपस्थिति रहेको पाइन्छ । डोट्याली

लोकसाहित्यमा रहेको रामायणमा थुप्रै मौलिकताहरु पनि पाइने गर्दछन् । लोपोन्मुख अवस्थामा रहेको लोकसाहित्यमा रहेका यस्ता कुराको बेलैमा अध्ययन हुनु जरुरी रहेको छ ।

डोट्याली लोकरामायणमा मौलिकता

डोट्याली लोकरामायणको सबैभन्दा प्रमुख मौलिकता यसको स्थानीयकरप्रक्रियामा निहित छ । वाल्मीकि रामायणजस्तो शास्त्रीय ग्रन्थबाट कथावस्तु ग्रहण गरिए पनि डोट्याली लोकसाहित्यमा प्रवेश गर्दा रामायण स्थानीय जीवनपद्धति, सामाजिक संरचना र लोकविश्वासअनुसार पुनःसंरचित भएको पाइन्छ । सगुन, फाग, दुस्को, धमारी, भलौलो, ठाडोखेल, होरीजस्ता लोकपद्य तथा बातै र किस्साजस्ता लोकगद्यमा प्रस्तुत रामायणका प्रसङ्गहरू पौराणिक आख्यानका प्रतिलिपि नभई डोट्याली समाजको सामूहिक चेतनाको अभिव्यक्ति बनेका छन् । सीताको सपना र त्यसको फलादेश, सासु-बुहारीको सम्बन्ध, घरव्यवहारका भगडा, लोकगाली र स्थानीय उपमानहरूको प्रयोगले रामायणलाई ग्रामीण जीवनसँग प्रत्यक्ष जोडेको देखिन्छ, जुन मौलिकताको स्पष्ट सूचक हो ।

डोट्याली लोकरामायणको अर्को महत्त्वपूर्ण मौलिक पक्ष यसको नारी जीवनबोध र घरेलु अनुभवको प्रस्तुति हो । मूल वाल्मीकि रामायणमा सीमित रूपमा मात्र देखिने सीताको गृहस्थ जीवन डोट्याली लोकसाहित्यमा विस्तारपूर्वक प्रस्तुत भएको पाइन्छ । सगुन र भलौलोमा सीतालाई अन्य डोट्याली महिलाभन्ने मंगलगीत गाउने, बिहानै पानी भर्न जाने, सासुबाट कटुवचन सहने पात्रका रूपमा देखाइनु लोकसमाजको यथार्थ चित्रण हो । यसरी सीतालाई आदर्श पौराणिक नारीभन्दा पनि लोकजीवन भोग्ने साधारण नारीका रूपमा प्रस्तुत गरिनु डोट्याली लोकरामायणको विशिष्ट मौलिकता हो । यसले रामायणलाई धार्मिक आख्यानबाट बाहिर ल्याएर सामाजिक-सांस्कृतिक अनुभवको माध्यम बनाएको देखिन्छ ।

यसैगरी डोट्याली लोकरामायणको मौलिकता यसको लोकलय, प्रस्तुति शैली र सामूहिक प्रयोगमा पनि प्रस्ट देखिन्छ । रामायणका कथाहरू केवल कथनका रूपमा नभई गौरा, होरी, विवाह, संस्कार, पर्व र सामूहिक खेलका अवसरमा गायन, नृत्य र अभिनयसहित प्रस्तुत गरिन्छन् । दुस्को र धमारीमा देखिने उर्जाशील लय, ठाडोखेलको तीव्र ताल, किस्सामा प्रयोग हुने व्यङ्ग्य र उपदेशात्मकता तथा बातैमा पाइने नीति-कथनले रामायणलाई जीवित लोकआख्यानको रूपमा स्थापित गरेका छन् । यसरी डोट्याली लोकरामायण शास्त्रीय रामायणको अनुकृति नभई लोकसमुदायद्वारा पुनः सिर्जित, मौलिक र सांस्कृतिक पहिचान बोकेको स्वतन्त्र लोकरामायण परम्परा हो भन्ने तथ्य यस अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ ।

निष्कर्ष

यस अध्ययनले डोट्याली लोकसाहित्यका विविध गद्य तथा पद्य विधाहरूमा रामायणको व्यापक र सशक्त उपस्थिति रहेको तथ्यलाई स्पष्ट रूपमा उजागर गरेको छ। सगुन, फाग, ढुस्को, धमारी, भलौलो, होरीजस्ता लोकपद्य तथा बातै र किस्साजस्ता लोकगद्य विधामा रामायणसम्बन्धी कथाप्रसङ्गहरू केवल पौराणिक आख्यानको पुनरावृत्ति नभई स्थानीय सामाजिक-सांस्कृतिक परिवेशसँग घुलमिल भएका लोकअभिव्यक्तिका रूपमा प्रस्तुत भएका छन्। डोट्याली लोकसमुदायका संस्कार, पर्व, धार्मिक विश्वास र सामूहिक जीवनशैलीसँग जोडिएर रामायणका पात्र र घटनाहरू लोकलय, लोकभाषा र लोकमान्यताअनुसार पुनःसंरचित भएको देखिन्छ। यसले डोट्याली लोकसाहित्यमा रामायणको मौखिक परम्परागत निरन्तरता र सांस्कृतिक गहिराइलाई पुष्टि गर्दछ।

अध्ययनका क्रममा डोट्याली लोकरामायणमा उल्लेखनीय मौलिकता रहेको तथ्य विशेष रूपमा देखिएको छ। मूल वाल्मीकि रामायणमा नपाइने सीताको सपना, सासु-बुहारी सम्बन्ध, गृहस्थ जीवनका तनाव, स्थानीय विश्वासअनुसार सपनाको फलादेश, तथा पात्रहरूको व्यवहारमा देखिने ग्रामीण जीवनबोधजस्ता पक्षहरूले डोट्याली लोकरामायणलाई विशिष्ट बनाएका छन्। यी रूपान्तरणहरू लोकसाहित्यमा पौराणिक आख्यान प्रवेश गर्दा हुने स्थानीयकरण प्रक्रियाको प्रत्यक्ष उदाहरण हुन्। यसरी डोट्याली लोकरामायणले रामायणलाई आदर्शवादी धार्मिक ग्रन्थका रूपमा मात्र नभई लोकजीवनका सुख-दुःख, मूल्य र अनुभूतिको अभिव्यक्त माध्यमका रूपमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ।

समग्रमा, डोट्याली लोकसाहित्यमा रहेको लोकरामायणलाई एक स्वतन्त्र र मौलिक लोकआख्यान परम्पराका रूपमा स्वीकार गर्न सकिने ठोस आधार यस अध्ययनले प्रदान गरेको छ। हालसम्म टुक्राटाक्री रूपमा सङ्कलित लोकरामायणसम्बन्धी सामग्रीलाई विधागत रूपमा पहिचान गरी समग्र ढाँचामा प्रस्तुत गर्नु यस अध्ययनको प्रमुख उपलब्धि हो। लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेको डोट्याली लोकसाहित्य र त्यसमा समाहित लोकरामायणको संरक्षण, सङ्कलन र विस्तृत पाठगत अध्ययनका लागि यस अनुसन्धानले आधारभूमि तयार गरेको छ। भविष्यमा डोट्याली लोकरामायणका पूर्ण पाठ सङ्कलन, तुलनात्मक अध्ययन र अन्य विषयगत अनुसन्धानमार्फत यस क्षेत्रको लोकसांस्कृतिक पहिचानलाई अझ सुदृढ बनाउने सम्भावना रहेको देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

टेर, अमर (२०७४), *सगुन फाग*, द.न.पा. २ गुरुखोला वडा कार्यालय, बैतडी
 टेर, अमर (२०७५), *गौरा विशेष*, द.न.पा. २ गुरुखोला वडा कार्यालय, बैतडी

पन्त, जयराज (२०७४), *डोटेली धमारी गीत : एक अध्ययन*, वाङ्मय प्रकाशन तथा अनुसन्धान प्रा.लि., कमलपोखरी, काठमाडौं ।

पौडेल, द्रोणकुमार उपाध्याय (२०७४) *लोकवार्ता सिद्धान्त र नेपाली सन्दर्भ*, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, कमलादी, काठमाडौं ।

भट्ट, कविराज (२०८०), *चेला गैर्या कुरा रैर्या*, महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर

लामिछाने, कपिलदेव (२०७७) *लोकसाहित्य सिद्धान्त*, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, कमलादी, काठमाडौं ।